

ЗАПРОШУЄМО ДО ДИСКУСІЇ

УДК 911.5/9

doi: 10.15407/ugz2016.01.064**О.Г. Топчієв***Одеський національний університет імені І.І. Мечникова*

ПРЕДМЕТНА ОБЛАСТЬ ГЕОГРАФІЇ ТА ЇЇ СУЧАСНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Розглянуто зміст понять „географічна оболонка” та „ландшафтна оболонка” Землі у контексті еволюції складу та структури земної оболонки. По-новому визначено предметні області фізичної та суспільної географії як наук, що мають загальний і цілісний об’єкт досліджень – ландшафтну оболонку Землі загалом. Поставлена проблема формування інтегрованих підходів до вивчення ландшафтної оболонки, що спирається на нове методологічне трактування предметів природничої (фізичної) та суспільної (соціально-економічної) географії. Розглянуті напрями сучасної методологічної трансформації української географії.

Ключові слова: географічна оболонка; ландшафтна оболонка; предметна область географії; фізична географія; суспільна географія.

О.Н. Топчиієв*I.I. Mechnikov Odesa National University*

SUBJECT FIELD OF GEOGRAPHY AND ITS MODERN METHODOLOGICAL TRANSFORMATION

The meaning of the terms “geographical shell” and “Landscape shell” of the Earth in the context of composition and structure evolution of the Earth’s shell has been discussed. Subject areas of physical and social geography as sciences, which have general and holistic research object - landscape shell of the Earth as a whole, have been defined the new way. The problem of integrated approaches to the landscape shell study formation, based on the new methodological interpretation of the natural (physical) and social (socio-economic) geography objects has been raised. Trends in modern methodological transformation of Ukrainian geography have been reviewed.

Keywords: geographical cover, landscape shell subject area of geography, physical geography, human geography.

Актуальність теми дослідження

Як і всі інші науки, географія постійно та регулярно переглядає власну предметну область, оновлює й модернізує її відповідно до нових запитів суспільства, досягнутих рівнів знань та методів дослідження. Становлення державності в Україні збіглося з потужними світовими процесами формування постіндустріального та інформаційного суспільства, критичного перегляду традиційної наукової картини світу, бурхливого зростання інформаційних технологій, геоінформаційних систем. У світовій географічній науці спостерігаються радикальні методологічні трансформації, і вітчизняна географія бере в них безпосередню участь.

Дослідження проведено на засадах критичного огляду сучасних методологічних підходів у вітчизняній географії та визначень предметних областей географічної науки загалом, а також фізичної та суспільної географії окремо.

Виклад основного матеріалу

В умовах новітньої наукової революції, радикальних політичних і соціально-економічних змін, прискореної інтеграції України у європейське та світове співтовариство предметна область вітчизняної географії потребує принципової модернізації. Найбільш складними та актуальними є такі методологічні питання:

1) співвідношення та розмежування галузевих та інтегрованих підходів у сучасному визначенні

предмета географічної науки;

2) розмежування предметних областей фізичної та суспільної географії як головних складових (гілок) географічної науки;

3) сучасне визначення предмета географії загалом та її гілок – природничої і суспільної географії, що враховує новітні методологічні трансформації географічної науки.

Перше питання позначає проблему складу земної оболонки та співвідношення понять „географічна оболонка” та „ландшафтна оболонка”.

Поняття „*географічна оболонка*” ввели на початку ХХ ст. географи-природничники (П. Броунов, В. Докучаєв, Л. Берг), його методологічну розробку у вітчизняній географії започаткували виключно як природного феномену (А. Григор’єв, С. Калесник та інші).

Нині поширені два підходи до визначення цього поняття. За першим географічна оболонка – суто природне явище. Її визначають як цілісну й безперервну оболонку Землі, в межах якої поєднані та взаємопов’язані складові геосфери – земна кора (літосфера), атмосфера, гідросфера та біосфера. За другим – до її складу відносять і антропосферу (соціосферу), яку розглядають як частину географічної оболонки, що є середовищем життєдіяльності суспільства, забезпечує його умовами існування та природними ресурсами, а також зазнає потужного та дедалі зростаючого впливу від населення та господарської діяльності, наповнюється відходами

життєдіяльності.

Склалася парадоксальна ситуація: географи розуміють масштаби антропогенно-техногенного тиску на природне середовище і очевидну трансформацію природних ландшафтів у природно-техногенні, але суспільство (антросферу) до складу географічної оболонки включають неохоче, обережно і стримано (як приклад, програми шкільної географії). З'явилися пропозиції розрізняти поняття „географічна оболонка” - для першого підходу, без урахування суспільства, та „ландшафтна оболонка” - для другого, що включає населення й господарство.

Як можна уявити дослідницьку ситуацію, в якій суспільство протистоїть природі. Такими є проблеми взаємовідносин суспільства і природи, природокористування, соціальної та геоecології, охорони природи. Разом з тим, очевидною є і проблема інтегрованого розуміння географічної оболонки з усіма її складовими, коли дослідженню підлягають найзагальніші закономірності її організації та функціонування. Іншими словами, гносеологія має передбачити можливість (і необхідність) співіснування таких ситуацій у контексті досліджень географічної оболонки Землі.

Отже, перший крок до визначення географічної оболонки як природного феномена здійснили фізико-географи. Свій внесок у її розмежування зробили і представники суспільної географії. Тривалий час предмет соціально-економічної географії визначали як територіальну організацію суспільства, без прямої прив'язки до географічної оболонки [4, 15, 18].

Найпоширенішим об'єктом суспільної географії називають „суспільство в цілому чи його окремі сфери – демографічну, економічну, соціальну, політичну” [18, с. 9]. Такий склад суспільства (за сферами), за автором, не охоплює природного середовища життєдіяльності населення з його умовами і ресурсами. Екологічна сфера за цією схемою предметно відповідає соціальній екології. Визначення суспільства як об'єкта суспільної географії „відокремлює” його від природничої складової географічної оболонки [4, с. 14]. Натомість, А.П. Голиков, Я.Б. Олійник та А.В. Степаненко підкреслюють необхідність комплексного врахування складових земної оболонки у визначенні предметної області соціально-економічної географії: суспільна географія, спираючись, з одного боку, на закономірності суспільного розвитку, а з іншого, – на закономірності природи, досліджує територіальну взаємодію у системі „природа-населення-господарство” з метою вдосконалення територіальної (просторової) організації суспільства [4].

Розгляд Землі як цілісної планетарної системи пропонує і К.О. Маца [10]. Автор акцентує увагу на відсутності концепції, яка розглядала б загаль-

ну організацію Землі як „завершену синергетичну систему”. На відміну від поняття „географічна оболонка” (геосфера), геологічна наука розробляє концепцію геономії – єдиної науки про Землю [9], за якою Землю розглядають як цілісну планетарну систему. Такі напрями значно відрізняються за фізичними вимірами об'єкта дослідження. До того ж, геономія не розглядає антросферу.

Поєднані принципи вчення про біосферу, екології людини, коеволуції суспільства і природи покладено в основу гіпотетичної концепції Геї-Землі, розробленої представниками хімічних (Джеймс Лавлок) та біологічних (Лінн Маргуліс) наук: Земля являє собою систему, створену біотою та навколишнім середовищем, що має властивість саморегуляції та зберігає хімічний склад атмосфери, постійний клімат й інші умови життя людини. Але і ця концепція виходить за межі предметної області географії і має поки що постановочний характер.

У системі наук про Землю географія вивчає не Землю загалом, а лише її зовнішню сферу – земну оболонку. Предметна специфіка географічної науки полягає в тому, що географи вивчають не лише склад земної оболонки – компонентний та геосферний, не тільки поширення на земній поверхні окремих компонентів, а просторові поєднання та комбінації таких компонентів, які називають територіальними географічними комплексами, або геокомплексами. Вже розроблені систематики геокомплексів природних і соціально-економічних.

У галузевих географічних дослідженнях використовують територіальну систематику – таксономію окремих компонентів. Фізико-географи розглядають природні комплекси – природні ландшафти, суспільна географія вивчає соціально-економічні комплекси – господарські таксони.

Постають принципові методологічні питання: чи потрібно розробляти систематику інтегрованих природно-економічних геокомплексів, чи слід розглядати за концепцією територіальних географічних комплексів географічну оболонку загалом, а не дві її традиційні частини – фізико-географічну та суспільно-географічну.

При розгляді цих питань є певні протиріччя. Географи активно декларують комплексні та інтегровані напрями досліджень поряд з компонентними і галузевими підходами і, разом з тим, якимось уповільнено розробляють відповідну теорію та методологію. Маємо чіткий доказ такої ситуації: у осяжному переліку географічних наук і дисциплін практично немає таких, що розглядають географічну оболонку як системну соціоприродну цілісність.

Цілісне розуміння географічної оболонки стверджує і геохронологія земних сфер. Із зародженням життя (близько 3,5 млрд років тому) абіотичний розвиток Землі змінюється біотичним, у складі

геосфер формується біосфера. Так само з появою людини (понад 1,5 млн років тому) формується антропосфера (соціосфера) і починає діяти новий чинник розвитку географічної оболонки – людина (суспільство). На даний час стрижневі питання щодо включення людини до біосфери та до географічної оболонки чіткої відповіді не отримали. Поширені підходи, за якими біосфера і соціосфера – різні категорії, і такий погляд потрібен, коли ми розглядаємо проблеми взаємодії суспільства з природою. Так само має право на життя розгляд людини як складової біосфери за її інтегрованим представленням.

Дослідники встановили перехідний етап від природної біосфери (передсуспільної) до суспільної [19]. Ідею поступального розвитку та ускладнення оболонки Землі від біосфери до соціосфери розробляє академік М.А. Голубець: „Поява на Землі нового центрального організатора – всесвітнього людства з його величезним науковим надбанням, потужним інтегральним інтелектом, виробничими засобами і різючими як позитивними, так і негативними наслідками їх використання, засвідчило про існування якісно нової, складнішої за просторовою структурою й функціональними особливостями та більшої за розмірами від біосфери – системи із соціальними рисами та особливостями і складним еколого-соціально-економічним середовищем” [5, с.12]. Автор називає її „*соціосферою*” і визначає як самоорганізовану, саморегульовану планетну систему, до складу якої належить біосфера, інші охоплені виробничою діяльністю геосфери та прилеглий до Землі Космос і людське суспільство з усіма наслідками його розумової і господарської діяльності. На відміну від біосфери, в основі функціонування якої лежить живлення і забезпечення біотичного кругообігу, у соціосфері такими є соціальний обмін речовини і суспільні відносини. Надалі М.А. Голубець вводить поняття „геосоціальна система – *геосоціосистема*”, яке, як буде показано далі, змістовно близьке до поняття „ландшафтна оболонка”.

Процеси соціогенезу, техногенезу, культурогенезу зумовлюють диференціацію географічної оболонки, яка вже включає не лише природні компоненти, а й соціально-економічні [2, 6, 11, 13 – 16,], і стає ландшафтною оболонкою. Такий підхід поширений і у фізичній географії: антропогенне ландшафтознавство, започатковане Ф. М. Мільковим, розробляє Г. І. Денисик [7, 8] та багато інших географів.

Розглянемо співвідношення двох термінів, якими в наш час позначають земну оболонку і які представляють різні підходи до визначення її складу.

Розробники концепції географічної оболонки (А. Григор'єв, С. Калесник та ін.) визначали її

склад виключно природними компонентами – земною корою, атмосферою, гідросферою та біосферою. Такий підхід певною мірою зберігається й нині, хоча значна частина географів вже розглядає географічну оболонку за її повним складом, з населенням (антропосфера) та штучним матеріальним світом, створеним людиною (техносфера).

Поняття „*ландшафтна оболонка*” розробляли як антитезу „географічній оболонці” з її суто природничим складом. Воно представляє земну оболонку гранично комплексно і включає до її складу, поряд з природними компонентами, суспільство з його виробничою та духовною діяльністю, а також штучний матеріальний світ, створений людиною.

На даний час термінологічна плутанина зберігається: географічну оболонку визначають і „вузько”, і „широко”, а поняття „географічна оболонка” та „ландшафтна оболонка” вживають як синоніми. На нашу думку, слід користуватися цими термінами за їх різним змістом. Термін „ландшафтна оболонка” вже набув поширення у вітчизняній географії. Як приклад, М.М. Паламарчук зазначав свого часу, що географія вивчає „поверхню Землі, оповиваючі і підстилаючі її шари речовини, які в сукупності становлять ландшафтну (географічну) оболонку” [14, с. 8].

В системі географічних наук ще немає напряму чи дисципліни, які б розглядали ландшафтну оболонку як цілісний об'єкт. Такими могли б бути „Загальне ландшафтознавство” або ж відповідно модифіковане „Загальне землезнавство”. А предметну область цього напряму можемо визначити так: будова ландшафтної оболонки Землі; закономірності її функціонування як цілісного географічного об'єкта; геопросторова організація ландшафтної оболонки.

Ландшафтна оболонка являє собою результат взаємодії її складових – компонентів і геосфер, що породжує нову системну цілісність. Системний підхід визначає два напрямки досліджень: 1) „згори-донизу” – від єдиної оболонки до її складових, вивчення окремих компонентів і компонентних геосфер; 2) „знизу догори” – від складових до нової системної цілісності – ландшафтної оболонки. Перший напрям вочевидь переважає, більшість компонентів і геосфер ландшафтної оболонки вже мають необхідну розробку у галузевих географічних дисциплінах; відносно другого – ситуація лишається проблемною й дискусійною. Географи усвідомлюють необхідність розгляду ландшафтної оболонки як цілісного феномена і декларують його у програмах досліджень як комплексний і навіть інтегрований підхід. Але його теоретико-методологічна розробка, на жаль, лишається вкрай недостатньою. Згадаймо, зокрема, дискусію щодо включення - невключення антропосфери до складу ландшафтної оболонки, яка триває й донині.

Методологічне обґрунтування цілісності земної

оболонки зробив естонський географ У. Мересте, який вважав, що об'єктом географічних досліджень повинні бути не речі (матеріальні субстанції), не системи речей, а відношення та системи відношень. За таким підходом об'єктом географії всієї системи географічних наук є взаємодія (відношення) суспільства і природи, яка історично розвивається в межах географічної оболонки Землі [11].

Такий підхід поширений у визначенні предмета географічної науки американськими географами [12]. Аллан Пред вважає, що географія вивчає роль людей у перетворенні поверхні Землі, процеси організації простору суспільством і вплив територіальної організації на життєдіяльність людей. Стенлі Браун називає географію міждисциплінарною галуззю знань науки про Землю та науки про суспільство. Джон Р. Матер стверджує, що географія досліджує взаємодію людей з їх середовищем на локальному, регіональному та глобальному рівнях. З російських географів В.Л. Каганський визначає географію як науку про просторову самоорганізацію людської діяльності, про різноманітні ландшафти [12]; А.Д. Акименко об'єктом досліджень географії вважає геосоціум – специфічне соціально-природне утворення, що сформувалося внаслідок взаємодії суспільства з природою.

Перед вітчизняними географами постала проблема методологічного перегляду і уточнення предметної області географії, її наближення та певної інтеграції з європейською і світовою географічною наукою. Така модернізація зумовлена частково і сучасною трансформацією освітніх спеціальностей, що відбувається в Україні. Вихідними постулатами сучасного визначення предметної області географічної науки мають бути такі положення:

- об'єктом досліджень для всієї системи географічних наук є ландшафтна оболонка Землі;
- і природнича (фізична) географія, і суспільна (соціально-економічна) географія, як дві головні гілки географічної науки, вивчають ландшафтну оболонку Землі загалом, а не окремі її компоненти і геосфери;
- галузеві географічні науки досліджують окремі компоненти ландшафтної оболонки – природні, соціально-економічні, природно-господарські, соціо-природні та відповідні компонентні геосфери;
- ландшафтна оболонка Землі, як цілісний об'єкт географічних досліджень, потребує вивчення геопросторових (територіальних) закономірностей взаємодії та комплексування (накладання) природних і соціально-економічних компонентів та геосфер;
- поряд з систематикою природних і соціально-економічних географічних комплексів необхідно розробляти таксономію і класифікацію інтегрованих природно-господарських або природно-

антропогенних комплексів, які вже часто називають геокомплексами;

- предметні області фізичної та соціально-економічної (суспільної) географії слід розрізняти не за об'єктами досліджень (вони однакові!), а за аспектами і цільовими настановами досліджень;
- у складі географічних наук поряд з двома традиційними гілками – природничою (фізичною) та суспільною (соціально-економічною) географією – необхідно формувати новий науковий напрям – розроблення теоретико-методологічних засад функціонування ландшафтної оболонки Землі як цілісної та складної соціо-господарсько-природної системи.

Потребує коментарів перший постулат. Об'єкт географічних досліджень краще називати „ландшафтною оболонкою”, оскільки термін „географічна оболонка” має ознаки тавтологічності: географічна оболонка Землі, а Земля – Гея. До того ж, подекуди зберігається трактування географічної оболонки як суто природного феномена без населення і господарства. Має місце і підхід, за яким „географічна оболонка” і „ландшафтна оболонка” – синоніми, що включають природу-населення-господарство. Відтак, необхідні пояснення щодо „вузького” чи „широкого” розуміння географічної оболонки, а це і незручно, і некоректно.

Розглянемо проблеми розмежування предметних областей фізичної та суспільної географії. З часів Б. Вареніуса (1650 р.) географію поділяють на галузеві науки, головними серед яких стали природнича (фізична) та суспільна (соціально-економічна). В різні часи співвідношення цих напрямів у географічній практиці було різним, але завжди вони були складовими географічної науки. Винятком була спроба окремих радянських географів принципово розділити їх і відносити фізичну географію до природничих наук, а соціально-економічну – до суспільних. Показово, що вони вживали поняття „єдина географія” виключно в лапках, з іронічним змістом.

У вітчизняній географії переважають погляди, за якими фізична географія вивчає природні компоненти ландшафтної оболонки, а суспільна географія – її соціально-економічні складові. Такий підхід, на перший погляд, видається правильним і навіть зручним. Але підкреслимо, земну оболонку при цьому поділяють на дві окремі частини, розмежування яких посилює та обставина, що на розгалуженій царині географічних наук теоретико-методологічних напрямків і дисциплін, які розглядають ландшафтну оболонку загалом, практично немає. Розмов і декларацій щодо комплексності географічних досліджень доволі, але теорія та методологія такої комплексності ще вкрай недостатня.

Свого часу відомий географ М. М. Баранський

попереджав про небезпеку формування „безлюдної фізичної географії” та „протиприродної економічної географії”. У 1950-1960-х роках його побоювання підтвердилися: окремі лідери тогочасної географії почали відносити фізичну географію до наук природничих, а економічну – до суспільних, перекреслюючи при цьому цілісну географічну науку як таку, нехтуючи комплексними підходами до ландшафтної оболонки Землі, поширеними у світовій географії.

Саме існування „єдиної географії” вважалось методологічно неприпустимим, оскільки закони розвитку природи та суспільства якісно різні й несутісні.

Показово, що провідні філософи (Б. М. Кедров та ін.) називали такий підхід „спекуляцією на марксизмі”: системна методологія стверджує, що системи відносно нижчого рівня, що мають різні закономірності свого функціонування, на відносно вищих рівнях обов’язково інтегруються більш загальними взаємодіями. Вже у 1960-х роках ця методологічна криза радянської географії була подолана, але її відлуння ще зберігається.

Визначення фізичної географії як науки, що вивчає виключно природні компоненти земної оболонки, вочевидь застаріло. Всі природні компоненти географічної оболонки від появи людини зазнають постійних і дедалі зростаючих антропогенно-техногенних навантажень. Суто природні комплекси нині вивчають у контексті палеогеографії, історичної географії, процесів господарського освоєння території, геоєкології. У буквальному розумінні природних ландшафтів як таких немає, всі вони більшою-меншою мірою трансформовані у природно-господарські комплекси.

Така ж ситуація і у соціально-економіко-географічних дослідженнях. Географи вивчають населення, його господарську і духовну діяльність у їх взаємодії та взаємозалежності з природно-ресурсним середовищем, з конкретними особливостями територій, регіонів, країн. За такими підходами і фізична, і соціально-економічна географія мають один і той самий об’єкт дослідження – ландшафтну оболонку загалом, а не окремі її компоненти – природні чи соціально-економічні. Це аж ніяк не означає, що не можна вивчати окремі складові земної оболонки – компоненти та геосфери. Але у загальному визначенні предметних областей фізичної та суспільної географії об’єкт один – ландшафтна оболонка Землі загалом.

Традиційне предметне розмежування географічної науки, успадковане від радянської географії, ставить багато питань:

- яка географія вивчає природне середовище людства – фізична чи соціально-економічна, а якщо обидві, то як їх розділити;

- яка роль природничої географії у вивченні соціально-економічних компонентів – населення, соціальної сфери, виробничої та духовної діяльності;

- яка участь суспільно-географічних досліджень у вивченні суто природних компонентів і геосфер;

- як поєднати фізичну та соціально-економічну географію у дослідженні природно-господарських та соціо-природних систем;

- як забезпечити реальну комплексність географічних досліджень на всіх рівнях життєдіяльності суспільства – від локального і регіонального до глобального.

Географи традиційно розділяють фізичну і соціально-економічну географію за об’єктам досліджень. Настає час розмежувати предметні області цих наук за аспектами і цільовими настановами досліджень. Для загальнонаукової методології майже стандартна ситуація, коли різні науки вивчають один об’єкт і мають різні предметні області за специфічними аспектами досліджень. Згадаймо медицину, біологію, соціологію, психологію, історію, етику, естетику та інші науки, які вивчають людину.

Пропозиції щодо предметного розмежування природничої та суспільної географії не за об’єктами, а за аспектами досліджень вже відомі [16, 17]:

- фізична географія – наука про природні закономірності функціонування та геопросторової організації ландшафтної оболонки Землі;

- суспільна географія – наука про соціально-економічні закономірності функціонування та геопросторової організації ландшафтної оболонки Землі.

Як бачимо, об’єкт досліджень у цих наук спільний – цілісна ландшафтна оболонка, а аспекти її вивчення різні: пошук природних (фізична географія) чи соціально-економічних (суспільна географія) принципів її функціонування й територіальної організації.

Відповідно визначається предметна область для всієї системи географічних наук: *об’єкт географії – ландшафтна оболонка Землі, предмет – геопросторова (територіальна) організація ландшафтної оболонки. Географія – наука про геопросторову (територіальну) організацію ландшафтної оболонки Землі, про природні та соціально-економічні закономірності її формування та функціонування.*

Висновки

Викладені питання завершуємо такими заключними положеннями. Вітчизняна географічна наука має більш чітко і змістовно розмежувати поняття „географічна оболонка” і „ландшафтна оболонка” у контексті поступального розвитку земної обо-

лонки та її складу від природного до соціального.

Необхідно відійти від встановлення предметних областей фізичної (природничої) та суспільної (соціально-економічної) географії за об'єктами досліджень у їх традиційному представленні: фізична географія – наука про природні компоненти ландшафтної оболонки, а суспільна – про соціально-економічні.

Сучасна методологія розділяє фізичну та суспільну географію вже не за об'єктом вивчення (він спільний), а за аспектами та цільовими наста-

новами досліджень: фізична географія вивчає природні закономірності організації ландшафтної оболонки Землі, а суспільна – її соціально-економічну будову та функціонування.

Необхідно посилити інтегративні методологічні тенденції у вітчизняній географії, за якими поряд з подальшою розробкою предметних областей природничої та соціально-економічної географії необхідно сформувати комплексні та інтегральні напрями вивчення ландшафтної оболонки Землі загалом як соціо-природної системної цілісності.

References [Література]

1. Bagrov N.V., Bokov V.O., Chervaniov I.G. (2000). *Geosciences*. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian]. [Багров М.В., Боков В.О., Черваньов І.Г. Землезнаство. – К.: Либідь, 2000. – 464 с.]
2. Voronin I.M., Yakovenko I.M. (2011). Theories and concepts of modern social geography, informational component. *Scientific notes of V.I. Vernadsky Tavrya National University Series Geography*. Vol. 24 (63). 1, 148-160. [In Ukrainian]. [Воронін І.М., Яковенко І.М. Теорії і концепції сучасної суспільної географії: інформаційна складова // Ученые записки Таврийского национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «География». – 2011. – Том 24 (63). – №1. – С. 148-160.]
3. Gerenchuk K.I., Bokov V.A., Chervaniov I.G. (1984). *General Earth science*. Moscow: Vysshiaia shkola. [In Russian]. [Геренчук К.И., Боков В.А., Черванев И.Г. Общее землеведение. – М.: Высшая школа, 1984. – 255 с.]
4. Golikov A.P., Oliynuk Ya.B., Stepanenko A.V. (1997). *Introduction to the economic and social geography*. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian]. [Голіков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної і соціальної географії. – К.: Либідь, 1997. – 320 с.]
5. Holubets M.A. (2015). Environmental science - into geography. *Ukrainian Geographical Journal*, 2, 10-15. [In Ukrainian]. [Голубець М.А. Середовищезнаство – в географічну науку // Укр. геогр. журн. – 2015. – №2. – С. 10-15.]
6. Gukalova I.V., Malchykova D.S. (2015). *Introduction to specialization, geography and society*. Kherson: OLDI Plus. [In Ukrainian]. [Гукалова І.В., Мальчикова Д.С. Вступ до фаху: географія і суспільство. – Херсон: ОЛДІ Плюс, 2015. – 268 с.]
7. Denysuk G.I. (1998). *Anthropogenic landscapes of the Right Bank Ukraine*. Vinnitsa: Arbat. [In Ukrainian]. [Денисук Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережжя України. – Вінниця: Арбат, 1998. – 289 с.]
8. Denysuk G.I., Babchynska O.I. (2006). *The residential landscapes of Podillia*. Vinnitsa: Teza. [In Ukrainian]. [Денисук Г.І., Бабчинська О.І. Селитебні ландшафти Поділля. – Вінниця: Теза, 2006. – 256 с.]
9. Krut I.V. (1978). *Introduction to the general theory of the Earth: Lessons of geosystems organization*. Moscow: Mysl. [In Russian]. [Крут И.В. Введение в общую теорию Земли: уровни организации геосистем. – М.: Мысль, 1978. – 368 с.]
10. Matza K.A. (2011). *The Earth's planetary system (the experience of the Earth's system organization study)*. Kiev: Obriy. [In Russian]. [Маца К.А. Земная планетарная система (опыт исследования системной организации Земли). – К.: Обрій, 2011. – 263 с.]
11. Mereste U.I., Nimmyk S.Ya. (1989). *Modern geography: issues of theory*. Moscow: Progress. [In Russian]. [Мересте У.И., Ниммик С.Я. Современная география вопросы теории. – М.: Прогресс, 1989.]
12. *Science and art of geography: the views spectrum of the USSR and the USA scientists* (1989). Moscow: Progress. [In Russian]. [Наука и искусство географии: спектр взглядов ученых СССР и США. – М.: Прогресс, 1989.]
13. Oliynuk Ya.B., Shevchuk S.M. (2011). Development of the modern Ukrainian social geography methodological fundamentals. *Economic and social geography: Scientific Journal*, 63. [in Ukrainian]. [Олійник Я.Б., Шевчук С.М. Розвиток методологічних основ сучасної української суспільної географії // Економічна та соціальна географія: Наук.зб. – 2011. – Вип. 63.]
14. Palamarchuk M.M. (1995). Socio-economic geography as a science and its importance for modern Ukraine. *Ukrainian Geographical Journal*. 4, 7-12. [In Ukrainian]. [Паламарчук М.М. Соціально-економічна географія як наука та її значення для сучасної України // Укр. геогр. журн. – 1995. – №4. – С. 7-12.]
15. Pistun M.D. (1996). *Fundamentals of social geography theory*. Kyiv: High School. [In Ukrainian]. [Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії. – К.: Вища школа, 1996. – 231 с.]
16. Torchiiev O.G. (1996). *Fundamentals of social geography*. Textbook. Odessa: Astroprint. [In Ukrainian]. [Торчіїв О.Г. Основи суспільної географії. Підручник. – Одеса: Астропринт, 1996 – 236.]
17. Torchiiev O.G. (2004). On the subject domain and subject of social geography. *Ukrainian Geographical Journal*, 2, 3-7. [In Ukrainian]. [Торчіїв О.Г. Про предметну область і предмет суспільної географії // Укр. геогр. журн. – 2004. – №2. – С. 3-7.]
18. Shablilii O. (2012). *Fundamentals of social geography*. Lviv: Ivan Franko LNU. [In Ukrainian]. [Шаблій О. Основи суспільної географії. – Львів: ЛНУ ім. І Франка, 2012. – 296 с.]
19. Shalnev V.A. (2006). *Problems of interaction between society and nature: the geographer's view*. Stavropol: SGU Publ. [In Russian]. [Шальнев В.А. Проблемы взаимодействия общества и природы: взгляд географа. – Ставрополь: Изд. СГУ, 2006. – 110 с.]